

Др МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

ОТКУДА И ШТА ЗНАЧЕ ГВОЗДЕНИ КЛИНЦИ У РИМСКИМ ГРОВОВИМА?

У чланку-извештају **Први резултати испитивања римске некрополе у Сасама** (Чланци и грађа за културну историју источне Босне, књ. III, Тузла 1959, 23—54), Милица Баум и Драган Срејовић констатовали су поред осталог да „највећи број домавијских гробова прате као редовни прилози гвоздени ексери... Грбови обично садрже само по један, а изузетно и четири комада“. Пошто су изнели да су гвоздени клинци налажени и на већем броју римских некропола са грбовима спаљених покојника као и разна мишљења о улози клинаца (искључујући да су били употребљени за закивање ковчега), поменути аутори закључују: „чини се да овај римски обичај, који је у време спаљивања покојника био свуда прихваћен, има корена још у праисторији, у страху од повратка покојника“ (стр. 50—51, где је наведена и литература).

Право објашњење улоге тих клинаца могли бисмо добити само из савремених писаних извора, али у њима о томе нема помена, па га треба тражити другим путем. Аутори су се домишљали и предложили једно објашњење, које је, као што ћу показати, у основи тачно, али није довољно.

Многе културне тековине, остварене и употребљаване у далекој прошлости, трају и данас. То је нарочито случај са предметима материјалне културе, чија се техничка употреба и функција није мењала, на пр. лемеш, струшка, амфора, питос, лукијерна, итд. Кад се нађе такав предмет какав је и данас у употреби, лако је утврдити чему је служио. Теже је са таквим истим предметима ако су они имали и какву другу употребу или улогу, нпр. у религији или култу, као што је случај са појединачним клинцима у грбовима, који очигледно нису служили закивању ковчега. У таквом случају може нам помоћи познавање обичаја и веровања из нашег доба, јер многа данашња веровања, обичаји и мађијске радње трају од незапамћених времена до данас. Није то правило, јер подударане може да буде само формално и случајно, па стога увек треба бити врло опрезан у извођењу закључака. У толико пре што су предмети или радње остајали исти, али им мењано значење. Да поменем само обичај стављања тзв. Харонова новца у уста мртвацу, у руке, или уз њега: стари Грци су га стављали да тим покојник плати Харону за прелаз преко реке Стикса у подземљу. И данас је на Бал-

кану, и то и изван Грчке, веома у обичају да се уз мртваца ставља новац, али су објашњења друкчија и различита: да плати за гроб, да плати своје дугове који су остали неисплаћени, да има за трошак, итд. Ту се ради о култу мртвих, који је иначе најконзервативнији и у ком се често чувају елементи из давне старине, али је ипак долазило до промена.

Као обичај стављања Харонова новца у гроб са мртвацем или поред мртваца, тако се до данас на Балкану одржао и обичај да се у опремању мртваца употребљава и гвоздени клинац. Не може бити сумње да је обичај из давних времена, па би смицао или сврха те употребе такође могла бити тако исто стара као и сама употреба. Али, нажалост, данас нису свугде иста објашњења нити се свугде на исти начин употребљава клинац код покојника, што значи да је било промена које нису свугде ишле на исти начин. Па ипак, подаци из савременог живота могу бити добар путоказ, ако не и коначно решење.

Проф. Тихомир Р. Ђорђевић дао је опширан приказ савремених обичаја код Јужних Словена (**Неколики самртни обичаји код Јужних Словена**, Годишњица Николе Чупића XLVI, 1937, 75—103; XLVII, 1938, 153—191; XLVIII, 1939, 246—292; XLIX, 1940, 70—84; L, 1941, 144—176). Он у том свом спису нигде не помиње употребу клинаца приликом сахране код наших народа. Међутим, ње има. Што је особито карактеристично, ње има у разним крајевима, па и у североисточној Босни; карактеристично је да је има и у Војводини, и то вероватно у архаичнијем облику него у Босни, чије је становништво у културном погледу прилично заостало иза онога у Војводини. Подаци из данашњих југословенских земаља, које ћу изнети у овом прилогу, значајни су не само по томе што ће помоћи да објасне један обичај у давној старини него што показују континуитет једне традиције на истом тлу, иако су се смењивали етнички носиоци те традиције.

Разне су превентивне радње које се изводе на мртвацу или са мртвацем с намером да се спречи да од њега не постане вукодлак или вампир. Веома је распрострањена пракса и данас да се мртвац „начиње“, тј. да му се тело пробада или засеца да не би могло у гробу да се надује, јер је то основни услов да постане вампир; начињањем се спречава да постане вампир па да последице долази својима и досађује. Начињање се изводи на више начина, који се свде на два основна: да се тело само начне неким сечивом или да се то сечиво остави у телу мртваца (а може да се стави поред њега у сандуку). Те су радње веома распрострањене, па ћу навести само неколико карактеристичних примера.

Код Срба Шајкаша у Бачкој било је тога да се у мртваца забоду ексер или се мртвац само боцне, тј. да му се тело начне (саопштење Рајка Николића, директора Војвођанског музеја у Новом Саду). Да се мртвац не би повампирео, банатске Хере изводе на лешу или око леша односно око ковчега разне радње, међу којима и ове: убоду мртваца или га засеку у врат (и онда

у њега не може да уђе ништа „будибогснама“), и паламаром (клином) или вretenом боду га у трбух или у пету. Обично то (као и неке друге радње) раде жене које се налазе око мртваца и тврде да то треба радити и да није грехота. Једна жена, иначе прилично просвећена, рекла ми је да је свом мртвом мужу забола клин у трбух.¹⁾ Забележио сам у селу Јасенову код Вршца да је код њих раније био обичај да мртваца ударају у трбух клине да се не би повампирили, да у телу има одушке па да не може да се надује. Неки то раде и у наше време: избуше мртвацу трбух чиодама.

У североисточној Србији (село Жлне и др.) обичај је да се умрли „начне“: иглом се убоде у руку и та игла се онда остави у сандук (подвукао М. С. Ф.)²⁾ А у околини Лесковца има и тога да се мртвацу руке закују да се не би повампирео; у селу Кукуловцу забију мртвацу ексер у грбину или у стомак, али то неће сваки учинити (забележено 1947).

Такви начини предохране познати су и из Бугарске. Умре ли стар човек (а од много старих људи постају вампири) и ако је остављен тако да би могло нешто да га прескочи, па да не би од њега постао вампир, у околини Софије и Лома, пробуше му („промушват“) трбух на пупку усијаним дугачким гвозденим клином („паламарец“). Та радња се зове „спони“, „тур т му спони“. У околини Демир-Хисара забадају таквом мртвацу велику иглу у трбух.³⁾

Врло је вероватно да је тако рађено и у римско доба, тј. да је у леш забадан један или више клинаца, па су се метални клинци сачували у гробу, било да се радило о сахрањивању или спаљивању.

Познати су и други начини начињања мртваца с употребом гвожђа или без њега. За Далмацију и острва карактеристичан је начин да се потенцијатном вампиру гвозденим сечивом пресеку жиле испод колена; у Пољцима раде то или му запарају кожу на трбуху.⁴⁾ Веома је распрострањен обичај да се мртац само „начне“ тим да се убоде или засече. Тај обичај може да поприми драстичне облике: у Левчу и Темнићу мртваца, пре спуштања у раку, „начињу“ ударајући га теслом по челу или бодући га трном од црнога глога,⁵⁾ а у околини Ниша (село Јаглич) забијали

¹⁾ Мил. С. Филиповић: Вера и црква у животу банатских Хера. Зборник „Банатске Хере“ (Нови Сад 1958) 283.

²⁾ Споменици Тимочке епархије 1834—1934 (Ср. Карловци 1934) 205.

³⁾ Д. Маринов: Народна в. ра и религиозни народни обичаи. Сборник за нар. умотворенија и народопис (Софија 1914) 216—217.

⁴⁾ В. Ардалић: Вуковица: Зборник за народни живот и обичаје IV (Загреб 1899) 124; В. Ардалић: Вукодлак (Буковица у Далмацији). Зборник за народни живот и обичаје XIII (Загреб 1908) 148—149; Т. Мацан: Чарање и гагање (Благо на Мљету). ЗБНЖО XXVIII, 2 (Загреб 1932) 229; Ф. Ивањишевић: Пољица. ЗБНЖО X (Загреб 1905) 246.

⁵⁾ Ст. М. Мијатовић: Народна медицина Срба сељака у Левчу и Темнићу. Српски етнографски зборник XIII (Београд 1904) 447.

су мртвацу ексер у главу или му расецали главу секиром — да се не би повампирео (забележено у Нишу 1947). Другде, пак, мртваца само овлаш засеку, начну неким сечивом. Мртвац се може начети и на друге начине сем гвозденим сечивом или шиљком, али се гвоздени предмети употребљавају не само стога што су они ефикаснији по свом механичком дејству него првенствено стога што баш гвожђе има, по веровању многих, особиту мађијску моћ. Сасвим је оправдана претпоставка да је начињања мртваца било и у даљој старини, пре појаве гвожђа и других метала. Већ сам поменуо употребу трна или дрвета од црног глога у Левчу и Темнићу. По народном веровању у тим пределима, вампира могу да прободу само црнокораст нож, шипак и црн глог, а ни једно друго сечиво не може.¹⁾ Употреба трна, самог, или каквог другог сечива помиње се нпр. у Заглавку, околини Бољевца, у Сврљигу (глогов трнчић се забоду у руку или где било у тело), у околини Прешева²⁾; код муслимана у Ливањском пољу забадају мртвацу трн у табан.

Употреба трна ради забадања у мртваца или само ради начињања биће свакако и старија од употребе гвозденог сечива. Одржавала се захваљујући веровању у велику мађијску моћ глогова трна и дрвета (глогов колац за пробадање вампира!) као и томе што је трн јевтинији него игла или клин који ће отићи с мртвацем.

Ублажен, оплемењен обичај је кад се мртвац не боду или кад се у њега не забија гвоздени клинац него се гвожђе ставља поред њега или забада онде где је мртвац лежао у кући.

Тако код Срба у Банатској Клисурси је обичај да у сандук поред покојника ставе срп.³⁾ У Босанском Петровцу усаде у под пред главом мртваца дуги нож да му ништа не би могло нахудити, ако би случајно која животиња прешла преко њега.⁴⁾ Код муслимана у Никшићу, док је мртвац код куће, ставе му нож под јастук или по доњем телу. Ту се у ствари гвозденим сечивом спречава дејство оних узрока, који могу довести до тога да се мртвац повампире.

Православни Срби у Босанској Посавини, пре него што се мртвац однесе на гробље а пошто се стави у ковчег пред кућом, на месту где је лежао у кући забију по неколико клинаца у патос, без обзира на то какав је патос. То чине, како су ми говорили (1938), да би заковали смрт, да не би брзо поново дошла у кућу. А у селу Пореврицама, у северној подгорини Мајевице, кад

¹⁾ На ozn. месту.

²⁾ Мар. Т. Станојевић: Заглавак. Српски етнографски зборник XX (Београд 1913) 37—38; Сав. М. Грбић: Српски народни обичаји из среза бољевачког. СЕЗБ XIV (Београд 1909) 246, 258; Алекса Васиљевић: Из народних празновјерица у Сврљигу. „Босанска вила“ XII (1897) 229; Јован Хаџи Васиљевић: Јужна Стара Србија II (Београд 1913) 334.

³⁾ Александар Станојловић: Монографија Банатске Клисуре (Петровград 1938) 68—70.

⁴⁾ В. Ђурчић: Старинско оружје. Гласник Земаљског музеја XXXVIII (Сарајево 1926) 128.

изнесу мртваца, ударе „мулију“ (клинац) у под да се болест не поврати (податак из извештаја свештеника Ђорђа Софреновића из 1911. о „рђавим“ обичајима у његовој парохији). И у пределу Тимару под Козаром ударају у кући клинац на месту где је мртвац лежао.¹⁾

Стављање сечива у ковчег поред мртваца и забијање клинаца у површину на којој је он лежао очигледно су радње које су под утицајем цркве односно свештеника и подизања просвете замениле забијање клинаца у тело. Казивања о закивању смрти или болести су такође очигледно новије интерпретације из других крајева, тј. да се спречи повампирење мртваца и његов повратак међу живе који би довео и до болести и смрти.

Познате су, иначе, многе радње којима је циљ да се, после једног а нарочито више смртних случајева у кући, спречи сама смрт да понова не дође, али се те радње свODE на хомеопатску мађију (везивање свитњака покојниковог на слеме код Срба у Бачкој, да стане умирање, да се веже смрт), на откупљивање од „гроба“ односно од смрти лица за које се сматра да је у опасности да га умрли не повуче за собом, на приношење жртва и сл. Те су радње веома разноврсне, али се живи од смрти настоје да сачувају, односно да њен долазак одложе, приношењем жртве, која треба да замени лице које је, по веровању укућана, у опасности да ће скоро умрети. Ако су у кући брзо једно за другим умрла два лица, верује се да ће се десити и трећи смртни случај пре него се наврши година. Да се то спречи, у ковчег са другим покојником метне се глава од заклане кокоши или се метне жива кокош или пиле у ковчег или живо пиле у гроб.²⁾

На крају још једна напомена. Археологија је наука о култури, о народном животу, као и етнологија. Разлика је само у томе што се археологија бави културама односно народима који више не живе и проучава их на основу материјалних остатака, који се откривају ископавањем. Етнологија се бави у првом реду живим народима и културама. Те две науке, дакле, разликују се у сушттини само по начину на који долазе до чињеница а обе иду за тим да утврде како постају и живе културе односно културни елементи и комплекси. Стога у неким земљама обе те науке се сматрају само као делови једне шире и опште науке о човеку, антропологије. Код нас, на жалост, не само да није тако, него је чак сарадња између археологије и етнологије никаква. А случај као што је овај са клинцима у старим гробовима — а такви примери би се могли веома умножити — очигледно показује како би и код нас требало да бар везе и сарадња археологије и етнологије буду тешње и на организованој бази.

¹⁾ П. Ст. Иванчевић: Српски народни обичаји око мртваца и при укупу. „Босанска вила“ XIII (1898) 225.

²⁾ Тих. Р. Ђорђевић: Неколики самртни обичаји код Јужних Словена. Годишњица Николе Чупића XLVIII (Београд 1939) 262.

WHAT ARE THE ORIGINS AND MEANING OF IRON NAILS IN THE ROMAN GRAVES?

by Mil. S. Filipović

Finding of only one — sometimes four — nails in many graves from Roman times is an archaeological puzzle. Some archaeologists already expressed their view that such nails can not be remnants of coffins. The author presents a tentative explanation of that strange custom. In the area where single nails are to be found in ancient tombs it is even to-day a wide-spread custom to drive a nail or a thorn into the corpse of a dead person (or otherwise make a slight cut into the corpse), especially into the corpse of a potential vampire, in order to prevent the dead to become a vampire and to disturb the living people. In the author's opinion this belief existed in ancient times too.